

CZU: 7.01

<https://doi.org/10.52505/llf.2024.2.14>

**LIMBAJUL UMAN PRIVIT DIN PERSPECTIVA
EVOLUȚIEI UNELTELOR
(O INTRODUCERE ÎN CERCETAREA LIMBII DE (SUB-)SUBSTRAT)**

Ecaterina PLEȘCA

Cercetător științific

E-mail: ecaterina.plesca@sti.usm.md

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2686-3942>

Institutul de Filologie Română „Bogdan Petriceicu-Hasdeu” al USM

**HUMAN LANGUAGE FROM THE PERSPECTIVE
OF TOOL EVOLUTION
(AN INTRODUCTION TO (SUB-)SUBSTRATE LANGUAGE RESEARCH)**

Abstract. In this article we have proposed to extract data, however brief, about the human language in prehistory, namely in the Paleolithic Age, the era of the formation of the human biological being, but also the era of the constitution of human language. In the absence of written records for this historical period, the data regarding the language can only be abductive, obtained on the basis of interdisciplinary research of the data held by the related sciences.

The reference to tools allowed us to trace how human language evolved and how it helped humans to evolve. Language, however, determined the rise of human beings. This fact can be observed in the production and use of tools, since the production of tools with the help of other tools testifies to the capacity of the brain to think up inventions through language. And based on the composition of the tool kit, the techniques and technologies applied in their creation, we can hypothetically assess the presence of term-words through which they must have been designated. Even more, we can assess the emergence of terminologies. This study presents a written synthesis based on works from related fields.

Keywords: human language, speech, Paleolithic Age, related sciences, interdisciplinary research.

Rezumat. În prezentul articol ne-am propus să desprindem date, oricât de sumare, despre limbajul uman în preistorie, anume în paleolitic, epoca de formare a ființei biologice a omului, dar și cea în care s-a constituit limbajul uman. Pentru această epocă istorică, în lipsa scrierii, datele despre limbă nu pot fi decât abductive, obținute pe baza cercetării

interdisciplinare a datelor deținute de științele conexe.

Raportarea la unelte ne-a permis să urmărim cum a evoluat limbajul uman și cum acesta a ajutat omul să se dezvolte. Or, limbajul a determinat ascensiunea ființelor omenești. Faptul poate fi observat pe baza confecționării și folosirii uneltelor, căci confecționarea uneltelor cu ajutorul altor unelte certifică facultăți ale creierului apte să gândească invenții prin intermediul limbajului. Iar după componența trusei de unelte, după tehnicile și tehnologiile aplicate la confecționarea lor, ipotetic, putem judeca despre prezența cuvintelor-termeni prin care acestea au trebuit să fie desemnate. Chiar mai mult, să judecăm despre apariția terminologiilor. Studiul prezintă o sinteză elaborată pe baza unor lucrări din domenii conexe.

Cuvinte-cheie: idiom, epoca paleoliticului, științe conexe, unelte, limbaj uman, cercetare interdisciplinară.

Articolul de față este o sinteză întreprinsă în legătură cu cercetarea substratului limbii române, despre care deținem prea puține informații. Cel mai vechi material de limbă la care ne putem referi aparține substratului, care reprezintă rezultatul evoluției stării moștenite din indo-europeană. De aceea, în studierea substratului limbii române mai sigur rămâne a fi cadrul lingvistic indo-european, investigat prin aplicarea metodei comparativ-istorice, a comparației cu albaneza, a metodei hidronimice, dar și prin analiza complexă a unor cuvinte din limbile vii.

Se știe că arealul de răspândire a tracilor dintotdeauna a fost o zonă de contact deosebit de activă (Fol 1988, p. 56), unde, potrivit datelor din arheologie, au avut loc pătrunderi de culturi de diverse origini. În acest context marcat de complexitate, cu populații vorbitoare de idiomuri diferite sau apropiate din punct de vedere lingvistic, au fost inevitabile amestecul de culturi și etnii, de vorbitori de idiomuri, suprapunerile și adaptările, influențele și împrumuturile, creându-se astfel faze noi și variante culturale și de limbă, inclusiv prin adaptarea la substratul de limbă local a nou-veniților. Faptele descrise supra direcționează cercetarea spre perioade pentru care ne lipsesc monumentele scrise. În aceste condiții, putem vorbi despre „sub-substraturi” care au păstrat moșteniri de la populațiile anterioare schimbărilor aduse de culturile nou-veniților. Fizionomia acestor „sub-substraturi” poate fi conturată doar prin analiza culturilor lor arheologice.

În cazul tracilor, cronologic, trebuie să ne îndreptăm spre mijlocul mileniului al III-lea î.H., începutul epocii bronzului, când se produc noi frământări etno-istorice, care se încheie cu procesul de indo-europenizare și apariția tracilor în vastul spațiu geografic cuprins între Carpații Nordici, râurile Tisa, Vardar și Morava, Marea Egee și Marea Neagră. În epoca fierului timpuriu „tracii populează Balcanii și bazinul carpatic” (IM 2010, p. 313). Pentru această perioadă putem recurge la reconstrucții pe baza faptelor de limbă indo-europeană. Ar fi de menționat însă că vorbitorii dialectelor indo-europene (care ulterior au format triburile tracice și idiomurile

lor), la sosirea în patria lor istorică, au înlocuit treptat culturile anterioare, trecând prin procesele etnice și lingvistice menționate mai sus. Chiar procesul (-ele) de indo-europenizare a purtătorilor culturilor anterioare ale bronzului a(u) rămas sub vâlul necunoașterii. Despre idiomurile vorbite de purtătorii acestor culturi nu avem cunoștințe. În timpul săpăturilor arheologice din spațiul vizat, au fost scoase la iveală artefacte ce demonstrează o cultură materială și spirituală înaltă, dacă e să ne raportăm la mulțimea și varietatea obiectelor, tehnicile de fabricare, tehnologiile aplicate, materia primă folosită, uzul și originea lor etc. Dată fiind legătura dintre obiect și denumire în conștiința omului, am putea face niște presupuneri privitoare la vocabular: dacă a existat obiectul, a existat și cuvântul prin care acesta a fost desemnat. Pe baza datelor materiale aparținând preistoriei, putem face supoziții privitoare la limbă, care decurg din analiza acestor date.

Studiul de față este o încercare de a afla în ce măsură uneltele „lasă să se întrevadă” o „situație lingvistică” despre care nu știm nimic, dacă ar fi să ne limităm la atestări de limbă. Singurele date, și acelea indirecte, pe baza cărora putem judeca despre apariția și evoluția limbii/limbajului uman, sunt cele din științele conexe (antropologie, psihologie, sociologie, arheologie ș.a.), precum și datele legate de sferele de activitate umană, tratate însă din perspectiva limbii. Dacă e să ne referim la istorie, observăm că și „relația limbii cu istoria poate fi urmărită din multiple unghiuri – lingvistice, literare, psihologice, juridice, sociologice, antropologice –, esența conexiunii... constituind ființa istorică însăși, care durează în cuvânt...” „căci „o istorie nu se îndeplinește fără actul vorbirii” (Popa 2010, p. 53).

În cazul investigațiilor ce țin de epocile preistorice, calea cea mai indicată este studierea interdisciplinară a datelor din științele conexe și orientarea acestora spre obținerea datelor și cunoștințelor noi privitoare la limbajul uman. În acest scop, prin folosirea metodelor științifice generale: analiza, sinteza și abducția, ne-am propus să desprindem din literatura examinată unele aspecte referitoare la originea și evoluția limbajului uman, să urmărim apariția și evoluția lui potrivit datelor din științele umaniste. Întâi de toate, este vorba de psihologia comparată, fiziologia comparată și lingvistică, precum și de arheologie, paleoantropologie, etnografie ș.a. ca surse extralingvistice principale, care ar limpezi originea și reconstrucția celor mai vechi etape de dezvoltare a gândirii și vorbirii/limbajului. Or, examinarea cuprinzătoare a materialelor oferite de științele conexe, stratificarea și analiza lor, a pus la dispoziția științelor umanistice date despre etapele principale în istoria gândirii umane și a dezvoltării funcției vorbirii, acestea apărând concomitent.

Apariția celor mai simple unelte de muncă lucrate în mod conștient de către om indică asupra producerii celor mai simple cunoștințe și idei care au trebuit să fie asimilate și aplicate în cadrul grupului uman, precum și transmise ca sumă de experiențe acumulate generației următoare. Începând cu această etapă a preistoriei, în urma examinării unor lucrări referitoare la apariția și dezvoltarea uneltelor,

urmărim să desprindem date abductibile despre limbajul uman. În acest context, ar fi de observat că „abducția este singura inferență ce aduce noutatea în cunoaștere”, deoarece „doar «abducția» sugerează că ceva poate fi” și, după cum menționează Ch. Peirce, „metoda ei este singura cale pe care poate exista vreo speranță la a se atinge explicația rațională” (Marga 2010, p. 163). Astfel, „abducția este justificată și, cu aceasta, asigurată sub aspectul validității, întrucât este parte a «metodei științifice» de cunoaștere a realității de către oameni” (*ibidem*).

În cele ce urmează, vom încerca să pătrundem în *substratul primordial al populațiilor europene* (M. Netea), întreprinzând o incursiune „într-o lume în care ființele vii erau silite să-și schimbe continuu strategiile de supraviețuire” (Ansary 2024, p. 31), dată fiind alternarea permanentă a perioadelor calde/fierbinți cu cele reci/glaciare, umede și uscate, condiții în care ființele vii se aflau într-o continuă adaptare, proces care necesita nu doar efort fizic, dar și intelectual: comunicare și îndemânare, rațiune, inteligență, idei etc.

Se știe că „preistoria nu ne oferă decât parțial o idee a comunității [= locul unde a apărut limbajul uman], semnele sale fiind fragmentate și risipite în urmele materiale (unelte din piatră, os, mai târziu, ceramică având caracter utilitar sau de cult, arme etc.) care pot fi încadrate în așa-numitele culturi arheologice, studiate de către specialiști” (Popa 2010, p. 21) și pe baza cărora se pot face unele abducții. Preistoria însă nu ne oferă nici fapte de limbă, acestea devin cunoscute odată cu apariția scrierii. Dacă „la nivel antropologic, orice istorie se formează prin comunicarea, pe cale orală sau în scris, dintre generațiile care conviețuiesc și care își împărtășesc experiențele” (*Ibidem*, p. 53), în preistorie, comunicarea orală a fost esențială între generații în viața cotidiană, în transmiterea și însușirea cunoștințelor și experiențelor acumulate de creatorii făuritori ai propriilor culturi. Astfel limbajul uman devine parte constitutivă a unei culturi, element indispensabil al acesteia. Prin urmare, *cultura este o lume inventată de om* într-un mediu geografic/natural și social, imposibilă în afara inteligenței, ideilor, muncii, imposibilă în afara proceselor mintale, a comunicării între semeni. Astfel încât indivizii făuritori și purtători ai unei anume culturi au propriul chip cultural, propriul model de gândire... și propriul idiom, aspecte despre care putem judeca doar după vestigiile de care dispune știința.

Mulțimea de artefacte din epocile străvechi conturează imaginea omului, mai exact a hominizilor, în devenire, iar „criteriul potrivit căruia omul se diferențiază de maimuță, A. Leroi-Gourhan îl certifică prin *eliberarea mâinii* (s.n.), ceea ce implică o activitate tehnică obligatoriu diferită de cea a maimuțelor” (Leroi-Gourhan 1983, p. 6).

Potrivit oamenilor de știință, paleoliticul „a fost timpul formării esenței biologice și sociale a omului, a culturii sale materiale, care i-a permis să reziste în fața mediului natural ostil” (IM 2010, p. 99). În această cea mai îndelungată epocă

istorică, „culmile conștiinței omenești, atinse prin acumulările și salturile calitative produse ca urmare a evoluției biologice, psihologice și sociale a individului, se datoresc «mâinii care eliberează cuvântul», expresie pertinentă ce evidențiază o cale lungă, accelerată de fiecare dată de idealul cuceririi spațiului și timpului, devenit caracteristică dominantă a omului” (Leroi-Gourhan 1983, p. 5). În asemenea condiții, „individul devine tot mai uman prin perfecționarea sa biologică în raport cu funcționalizarea diverselor părți ale corpului” (*ibidem*). Aici trebuie indicat faptul că antropologul francez Leroi-Gourhan are dreptate când susține că *mâna a eliberat cuvântul*, adică numai cuvântul, întrucât limbajul va apărea mai târziu, căci „adevăratul limbaj există din momentul în care cuvintele se îmbină cu alte cuvinte pentru a alcătui o infinită varietate de combinații cu înțeles. Limbajul este vocabular în context gramatical și sintactic”, precizează T. Ansary (2024, p. 34).

Dacă arheologia și antropologia dețin fapte materiale care pot fi analizate și datate, limba prezintă un obstacol în acest sens. Cele mai vechi monumente scrise apar târziu. (Scrisul s-a constituit pe parcursul unei perioade de aproximativ zece mii de ani.) Știința nu dispune de date suficiente pe baza cărora s-ar putea realiza reconstrucția limbajului uman și a etapelor parcurse de acesta de la apariția sa până la cele mai vechi forme pe care le cunoaștem. Dacă „în studierea preistoriei atenția antropologilor și a arheologilor se îndreaptă în primul rând spre progresul tehnic și schimbările fundamentale ivite în economie și în structurile sociale” (Piatkowski 1988, p. 19), atunci atenția lingviștilor se concentrează asupra limbajului ca suport al gândirii/rațiunii, care există exclusiv în legătură cu activitatea de muncă și de vorbire. Ca și vorbirea, gândirea omului „este de natură socială atât după particularitățile apariției, după modul de funcționare, cât și după rezultatele ei”, exteriorizate și fixate în limbaj și prin limbaj (DF 1985, p. 57). Iar rezultatele ei, datorate propriilor procese mentale, sunt *cunoștințele și ideile*. În felul acesta, contactul prin limbă asigură un permanent schimb/circulație de cunoștințe și idei care, la rândul lor, produc cunoștințe și idei noi, determinând astfel dezvoltarea omenirii și nașterea civilizației. Ar fi de remarcat însă că paleoliticul este epoca cea mai îndelungată și, totodată, epoca despre care știința ne oferă cunoștințe insuficiente, preistoria fiind un domeniu încă puțin investigat de știință.

Potrivit datelor științifice, oamenii primitivi de până la *homo sapiens* posedau „modalități de viață socială și capacități vocale”, ei „au învățat să-și coordoneze activitățile din ce în ce mai eficient prin limbaj și folosirea uneltelor” (Mc Neill 2000, p. 4). Spre exemplu, neanderthalienii aveau dotările fizice necesare articulării/rostirii cuvintelor, „însă cuvintele nu înseamnă limbaj” (Ansary 2024, p. 34), ci vocabular desemnând lucruri, însușiri, acțiuni...

Asupra faptului cât de puține știm despre realizările omului paleolitic și cât de dificil este să surprindem „înțelegerea lui”, sprijinindu-ne numai pe artefactele scoase la iveală de arheologi, se pronunță filosoful britanic A.C. Grayling: „Întâmplarea

a făcut ca, într-un sens foarte diferit al cuvântului «cunoaștere», strămoșii noștri să fi cunoscut multe lucruri nu doar de mii, ci de milioane de ani. Se pare că cele mai vechi unelte de piatră datează de acum 3,3 milioane de ani... Cunoașterea lor însemna *a ști cum* – cu alte cuvinte, cunoștințe practice, de la fabricarea uneltelor, construirea de adăposturi, stăpânirea focului, crearea de culturi rupestre, domesticirea animalelor și cultivarea plantelor, cioplirea și mutarea pietrelor de mari dimensiuni, săparea canalelor de irigații, fabricarea textilelor și a ceramicii, turnarea bronzului folosind cupru și cositor, topirea fierului și așa mai departe până la tehnologiile avansate din prezent” (Grayling 2023, pp. 12-13), precizând totodată că „până foarte recent în istoria omenirii, «cunoașterea practică» a precedat cu mult «cunoașterea teoretică»” (*Ibidem*, p. 14). Însă „*a ști cum*” omul a învățat, puțin câte puțin, încă folosind materii perisabile precum lemnul, blănurile/pielele, vegetația/plantele tehnice, care au putut fi prelucrate mult mai ușor decât osul, piatra sau metalele. În știință „se admite ca fiind foarte sigur că lemnul brut a fost folosit chiar de la început ca unealtă pentru scobit în pământ după hrană, pentru apărare ș.a., dar el nu s-a păstrat până la noi decât cu totul excepțional” (Vasiliu 1996, p. 10). Anume caracterul perisabil, proprietatea de a se altera cu ușurință a multor materiale din natură ne-a lipsit de date foarte importante despre epocile trecute. Iată de ce artefactele din piatră prezintă o însemnată mărturie și o materie importantă pentru investigațiile științifice privind paleoliticul, investigații însemnate și pentru evoluția limbajului. Or, dobândirea deprinderilor și priceperilor de prelucrare a materiei prime, inventarea tehnologiilor de confecționare a uneltelor etc. au stimulat, prin cunoașterea lor, apariția cuvântului și dezvoltarea vorbirii.

Aplicarea tehnicilor și a tehnologiilor, fie și rudimentare, la confecționarea uneltelor ne vorbește despre capacitățile creierului uman în evoluție, despre procesele gândirii puse în legătură cu vorbirea, încât e de presupus că „extinderea razei de observație”, însușirea unor fapte din lumea înconjurătoare, acumularea și transmiterea cunoștințelor și experienței etc. devin tot mai accesibile omului prin intermediul limbajului. Privit dintr-o perspectivă logică, în această epocă limbajul se află pe același plan cu tehnicile și tehnologiile, iar dezvoltarea lor influențează evoluția limbajului. Or, fiecare etapă a culturii paleoliticului „era însoțită de inovații cardinale, de salturi anume în tehnica ciopririi și despicării pietrei” (IM 2010, p. 100). De aceea, despre limbaj judecăm în strânsă legătură cu progresele omului paleolitic înregistrate în procesele de muncă aflate în raport direct cu procesele mintale și dezvoltarea socială.

Până în prezent, în timpul săpăturilor arheologice, au fost scoase la iveală un număr enorm de topoare/toporașe/toporiști de piatră. În urma examinării acestora, s-a constatat că majoritatea celor mai vechi urme de topoare de piatră au coincis cu cele mai vechi urme ale genului uman *Homo*, cel mai tardiv hominid¹ atribuit,

¹ Apărut cu circa 2,5 milioane de ani în urmă.

de regulă, la specia *Homo habilis*², or, „împreună cu osemintele lor au fost descoperite și primele unelte din piatră cu urme evidente de prelucrare intenționată” (IM 2010, p. 77). Mai mult ca atât, examinarea detaliată, analiza și clasificarea acestei cantități enorme de topoare/toporașe/toporiști a permis urmărirea mai amănunțită a evoluției lor în timp, în conformitate cu care au fost desprinse date despre evoluția omului, a gândirii și a vorbirii/limbajului. Or, originea și esența limbajului, după Ernst Cassirer, „este tot așa de veche ca și problematica esenței și originii ființei” (Ioan 1987, p. 327). Firește, pentru epoci atât de îndepărtate, dovezile nu pot fi decât indirecte, sumare și care cer argumentări serioase.

Pe baza datelor obținute în urma analizei topoarelor de piatră, lingvistul suedez Sverker Johansson delimitează „patru tendințe clare în dezvoltarea uneltelor din piatră în decursul milioanei de ani. În primul rând, făuritorii de unelte au devenit din ce în ce mai buni la selectarea pietrelor potrivite ca materie primă. În al doilea rând, procesul de producție a devenit din ce în ce mai planificat și pregătit cu atenție, nu ca la primele unelte, care căpătau ce formă se nimerea. În al treilea rând, făuritorii de unelte au învățat cum să confecționeze din ce în ce mai multe unelte din aceeași cantitate de piatră și cum se economisește o materie primă care putea fi rară și greu de găsit. În al patrulea rând, uneltele au devenit ele însele tot mai specializate și fasonate din ce în ce mai conștient pentru diferitele lor întrebuințări” (Johansson 2022, pp. 111-112), în încheiere menționând că „toporiștile au fost prima dovadă solidă cu privire la capacitatea de planificare a strămoșilor noștri” (*Ibidem*, p. 113), capacitate imposibilă în afara gândirii și vorbirii. O altă concluzie pe care a formulat-o Sverker Johansson este următoarea: „Faptul că toporiștile au rămas standardizate un timp atât de îndelungat arată că și *Homo erectus* putea să transmită cunoștințe între generații într-un mod eficient și stabil. Copiii trebuie să fi învățat de la cei mai în vârstă cum se face și cum trebuie să arate o toporișcă bună, căci altfel toporiștile ar fi variat mult în ceea ce privește forma” (*Ibidem*, p. 115).

Varietatea uneltelor, prelucrarea ascuțișurilor și a fațetelor acestora, îmbunătățirea tehnicilor aplicate la confecționarea lor ține și de calitatea materiei prime, în principal a silexului. În lipsa lui, acesta era adus de la zeci și chiar sute de kilometri. Prin urmare, uneltele fac dovada schimbărilor în felul de a supraviețui și de a-și dobândi hrana, în deprinderile de a se îmbrăca, a se alimenta, precum și în obiceiurile sociale ale omului – informații relevante și pentru evoluția limbajului uman cu privire la vocabular, la baza de formare și motivarea cuvintelor, la contactele între indivizii unei comunități, dar și între diverse comunități și idiomuri aflate la distanțe însemnate etc., fapte ce-ar certifica nu numai împrumutul de materie primă și unelte, de cunoștințe și idei, modele de gândire, dar și de cuvinte și denumiri ale acestora.

² Această specie se deosebește prin creșterea capacității creierului „în volum aproximativ de 1,5 ori, ajungând până la 700-750 cm³, fapt care denotă utilizarea mai activă a acestuia (IM 2010, p. 77).

Se pare că, la sosirea în Europa (în paleoliticul superior), populațiile de *homo sapiens* au folosit o varietate mare de unelte obținute prin tehnici noi de prelucrare: la uneltele de silex și probabil de lemn, folosite de omul de Neanderthal, se adaugă instrumentele de fildeș, os și corn de cerb (din os și corn de cerb se obțineau forme imposibile pentru silex: ace, cângi de harpon ș.a.), iar acestea din urmă erau confecționate cu ajutorul unor unelte speciale de tăiat din silex. După toate probabilitățile, *homo sapiens* este acela care a inventat unelte pentru fabricarea altor unelte, ceea ce presupune o bună cunoaștere a calităților materiei prime și un nivel avansat de inteligență și inventivitate (McNeill 2000, p. 6). Aceasta este perioada în care apar unelte în urma schimbului la distanță, alături de cele însușite în timpul migrațiilor. Prin urmare, e de presupus că *homo sapiens*, împreună cu uneltele, a adus și denumirile lor (acestea puteau fi niște împrumuturi sau calcuri, puteau prezenta un alt model de formare etc.). Așadar, pe baza circulației obiectelor industriei litice a paleoliticului, putem judeca despre contacte între populații și idiomuri, despre schimbul de cunoștințe, idei și tehnici, precum și despre cuvinte/termeni ce-au pus bazele terminologiilor, chiar dacă nu avem date atestate, ci indirecte, utilizând abducția sprijinită pe cunoștințe din domeniile conexe. Este vorba deci despre epoca apariției limbajelor ca structuri în devenire, al căror proces de evoluție a fost treptat și îndelungat. În știință se vehiculează ideea că ascensiunea, în urmă cu aproximativ 40 de mii de ani, a lui *homo sapiens* se datorează limbajului.

În opinia majorității oamenilor de știință, limbajul uman nu a putut să ia naștere mai devreme de apariția lui *homo sapiens*, care, din punct de vedere anatomic, este un om contemporan, adică nu mai devreme de 150 de mii de ani în urmă (Deutscher 2024, pp. 24-25). Alți lingviști însă presupun că numai cu 50-40 de mii de ani în urmă (*Ibidem*, p. 25), constituirea limbii fiind legată de sfera artelor și a tehnologiilor. Respectiv, geneza limbii se află în strânsă legătură cu apariția semnelor care certifică activitățile simbolice (fiind legată deci nu numai de uneltele de muncă). (Or, limba umană este cel mai bogat și mai complex sistem semiotic, constituit istoricește odată cu dezvoltarea societății.) Astfel, despre prezența și funcționarea limbajului uman putem judeca potrivit artefactelor care atestă urme ale artei simbolice și care, potrivit arheologilor, au vârsta „comportamentului uman contemporan”. În opinia lui Leroi-Gourhan, „Aceste considerații permit să subliniem că arta figurativă este, la origini, direct legată de limbaj și mult mai aproape de scriere în sensul său cel mai larg decât de opera de artă. Ea este o transpunere simbolică și nu o calchiere a realității, adică între linia șerpuită pe care o interpretăm drept un bizon și bizonul însuși se află distanța existentă între cuvânt și unealtă. Pentru semn, ca și pentru cuvânt, abstractul corespunde unei adaptări treptate a dispozitivului motor de exprimare la solicitări cerebrale tot mai nuanțate. În felul acesta, cele mai vechi figuri cunoscute (...) sunt niște semne grafice în formă

de cuie fără niciun liant descriptiv, ce sprijină un context oral pierdut pe vecie” (Leroi-Gourhan 1983, pp. 261-262).

Așadar, limba ar avea o origine mai veche, de aproximativ 75 de mii de ani (Deutscher, 2024, pp. 24-26), dacă noile descoperiri arheologice nu vor scoate la iveală artefacte ale artei simbolice și mai vechi. În opinia cunoscutului lingvist G. Deutscher, ceea ce arheologii numesc „comportament uman contemporan” ar fi putut să se producă mai devreme decât presupusa dată de 50 de mii de ani în urmă, deoarece procesul de evoluție a acestuia a cunoscut o succesiune cu o durată mult mai îndelungată în timp decât se crede, iar nivelul de dezvoltare a artelor și tehnologiilor nu neapărat este legat de nivelul evoluției limbii. Or, unele aspecte ale limbii pot avea deseori o constituire mai complexă (*Ibidem*, pp. 26-27). După același autor, până la momentul când vom dispune de date reale, toate aceste versiuni rămân simple fantezii, nu mai mult decât fantezii (*Ibidem*, p. 28).

Ar fi de reiterat că indivizii *homo*, ființe sociale ale paleoliticului, au contribuit la dezvoltarea tehnicii și a limbajului. Odată cu apariția cu 50-30 de mii de ani în urmă a lui *homo sapiens sapiens*, numit și „omul modern”, caracteristic paleoliticului superior³ (Roșu 1987, p. 79), se face sesizabilă creșterea însemnată a nivelului de cunoștințe și a capacităților tehnice, fiind realizate progrese deosebite în tehnologia prelucrării pietrei și utilizarea materialelor noi pentru confecționarea uneltelor și a obiectelor de uz divers. Pe baza artefactelor, atestăm inteligența creatoare a celor care au inventat unelte pentru crearea altor unelte. La fel, începând cu paleoliticul superior, se observă răspândirea unor inovații privind tehnicile noi de prelucrare a pietrei, instrumente pentru prelucrarea osului, cornului, fildeșului ș.a. Această evoluție intelectuală este percepută ca „o veritabilă «revoluție a paleoliticului superior», reflectată în diverse sfere ale vieții orânduirii primitive. Se schimbă modalitățile de organizare a gospodăriei și a vânatului, a structurii așezărilor, se reorganizează întreaga strategie de asigurare vitală a societății. În această epocă apar uniunile tribale, are loc constituirea definitivă a ginții orânduirii primitive, a riturilor și ritualurilor, a simbolismului, se dezvoltă arta decorativă. Aceste ritmuri (...) au pus începutul unui model nou, dinamic de dezvoltare, bazat pe multitudinea culturilor primitive” (IM 2010, p. 128).

Chiar dacă limbajul este invizibil arheologic, evoluția intelectuală presupune mijloace și resurse susceptibile de limbă: întâi de toate, noțiuni și cuvinte care ar desemna noile realități. „Un cuvânt nou apare pe baza unui cuvânt existent în limbă, iar un sens nou pe baza unui alt sens al aceluiași cuvânt... Noile unități lexicale derivă neîntrerupt din forme anterioare” (Pavel 2015, p. 256). Respectiv, dacă procesul de desemnare a noilor obiecte ale realității este unul neîntrerupt, continuitatea acestuia ar certifica vechimea cuvântului/bazei primare ca mijloc de desemnare. Supoziția

³ În unele cazuri, acesta apare înainte de debutul paleoliticului superior.

precum că în paleoliticul superior limbajul uman a fost completat cu cuvinte noi, derivate și termeni ce desemnau noile realități materiale, tehnici, unelte, arme etc. trebuie luată în considerare, deoarece în toate realizările enumerate *supra*, prezența limbajului este incontestabilă.

Privite dintr-o perspectivă a limbii, multitudinea culturilor, constituirea definitivă a ginții, consolidarea triburilor și a uniunilor tribale presupune și o mulțime de idiomuri (limbi, dialecte, graiuri), unele dintre acestea mai apropiate, altele mai îndepărtate. Uniți prin legături de sânge, membrii unei ginți vorbeau unul și același idiom. Membrii unui trib însă erau uniți prin relații gentilice care determinau separarea triburilor după teritoriu, limbă, cultură, încât fiecare trib vorbea una și aceeași limbă (DF 1985, pp. 110, 359). Mai mult, în plan social, asistăm la o stabilizare a grupurilor umane/comunităților constituite pe baza valorilor culturale, inclusiv pe limbă, fapt ce a condus la dezmembrarea în etnii, fiecare dintre care își avea limba/idiomul propriu (*Ibidem*, p. 360), trăsături cunoscute și perioadei istorice.

Așa cum am arătat mai sus, uneltelor litice ale paleoliticului li se dădeau forme necesare uzului. În esența lor, acestea erau obiecte tăioase/tăietoare, a căror structură presupunea o parte ascuțită, adică prelucrată ca tăiș. Unelte vizate erau destinate zgâriatului, scrijelitului, desprinderii, tăiatului, găuritului, cioplitului, despicării, spintecării, scobirii/tăierii unei adâncituri în lemn/dăltuirii etc. În linii mari, cu ajutorul lor se realiza acțiunea de întrerupere a integrității unui obiect pentru a-i da forma cerută de uz. În acest context, prezintă interes faptul că limbile indo-europene au moștenit din proto-indo-europeană mulți termeni care desemnează acțiunile respective. Faptul dat ne vorbește despre prezența unor terminologii de prelucrare a materiei litice sau lemnoase, constituite timp îndelungat, traversând epocile. În acest context, prezintă interes și sinonimia bogată a termenilor ce desemnează acțiuni legate de noțiunea „a tăia” și derivatele lor, cu răspândire largă mai ales în limbile care au păstrat unele trăsături arhaice. Firește, acest lucru se poate datora și perpetuării în timp a prelucrării prin ascuțire a pietrei și a altor materii prime. Mai jos prezentăm unele fapte de limbă moștenite de limbile vii din indo-europeană.

După cum menționează lingvistul rus I. Otkupșcikov, de mai mult timp s-a observat că radicalele indo-europene de tipul **ker-* și **kel-*, **der-* și **del-*, **ger-* și **gel-* ș.a.m.d. au aceleași semnificații, iar fapte de limbă de acest fel sunt destul de multe și bine cunoscute. Analiza materialului arată că „devierile în cauză, aparent singulare, reprezintă în sine *relicte ale unui sistem mult mai vechi și mult mai amplu (s.n.)*. Chestiunea constă în coincidențele de înțeles (parțiale sau totale/depline) caracteristice nu numai pentru radicalele ce conțin lichide sau nazale, dar și pentru radicalele ce conțin pe oricare una dintre cele șase sonante” (Otkupșcikov 1967, pp. 165-166). Ilustrative în acest sens ar fi variantele radicalului vechi indo-european *(s)keN- „a lovi”, „a tăia”, „a despica”, „a așchia”. Chiar dacă formele

aduse sunt evaluate, „fără îndoială, derivatele acestui radical (sau ale grupului de radicale înrudite) au înțelesuri destul de vechi” (*Ibidem*, p. 166).

Cum bine se știe, dintre toate limbile indo-europene, lituaniana are un caracter arhaic pronunțat, fiind considerată „poate limba indo-europeană vie cea mai apropiată de indo-europeana primitivă” (Sala, Vintilă-Rădulescu 2001, p. 37), caracter al lituanienei care, în parte, se manifestă prin păstrarea sistemului sonantelor. Mai mult, lituaniana este singura limbă care încă ne oferă o imagine aproximativă a acestui sistem (Meillet 1938, pp. 148-149). Dat fiind faptul că relicele vechi indo-europene s-au păstrat cel mai bine în limba lituaniană, mai jos prezentăm spre confruntare reflexe ale radicalului vechi indo-european **(s)keN-* „a lovi”, „a tăia”, „a despica”, „a așchia” (unde, convențional, *N* reprezintă pe oricare dintre sonante) din lituaniană: (**koi-/*kei-*) – lit. *skái-nioti* „a doborî, a curăța/a defrișa (pădurea, tufe)”, *skie-dà* „surcea, așchie”; (**kou-/*keu-*) – *káu-ti* „a tăia, a doborî”, „a lovi, a zdrobi”, „a răpune, a lovi/a omori”, *skeu-éldra* „ciob, așchie”, „despicătură, țepușă, surcea”; (**kel-/*kol-/*kl-*) – *skél-ti* „a sparge, a despica, a face bucăți”, *kel-mýnas* „pădure doborâtă/tăiată”, „ciot”, *skal-à* „așchie, surcea, țandără”, *skil-à* „bucată de lemn, gălătuș”; (**ker-, *kor-, *kr-*) – *sker-piuvė* „topor, secure”, *kar-pas* „tăietură, creștătură”, „scobitură”, „nut”, „șanț”, „crăpătură”, *kir-sti* „a tăia, a toca”; (**kon-/*kŋ-*) – *kān-ė* „scobitură/tăietură în perete (pentru grinda transversală)”, *núo-skin-a* „loc defrișat (în pădure)”, *skin-ti* „a tăia, a înlătura/a curăți tăind”; (**kom-*) – *kām-pas* „colț”, „margine (la basma)”, „călcâi, codru, bucată (de pâine)”, *kām-pa* „bară transversală la sanie (*ad litt.* „trunchi, buștean)” (= *kal-pa*). Faptele de limbă de mai sus prezintă cea mai clară imagine despre toate cele șase sonante (m̃, ŋ, l̃, r̃, j̃, ũ) în radicale de același tip, având una și aceeași semnificație concretă – „a tăia” (Otkupščikov 1967, p. 166). Ținând cont de faptul că gândirea omului preistoric era concretă, iar uneltele și armele paleoliticului erau tăietoare, reprezentând niște tășuri, denumirile lor ar fi trebuit să fie motivate de acțiunea „a tăia”.

Devierile, aparent singulare, reprezintă în sine, în opinia unor specialiști, relice ale unui sistem mult mai vechi și mult mai amplu. Bogăția lor în indo-europeană poate fi explicată, probabil, atât prin moșteniri proprii, cât și prin cucerirea și asimilarea de către indo-europeni a popoarelor și a limbilor cu origini în paleoliticul Vechii Europe, Asiei Centrale, Podișul Iranului și de pe văile Indului, adică prin transmiterea patrimoniului din (sub-)substraturi. Cazul relictelor poate fi explicat și printr-o prelungire în timp a tehnologiilor litice, precum și prin uzul îndelungat al uneltelor de piatră, epoci la rând, dar și printr-o posibilă păstrare a vechilor termeni. Or, uneltele de metal, care au trebuit să le înlocuiască în epocile bronzului și a fierului, erau scumpe și puțin accesibile.

Anume vocabularul tehnic al limbilor indo-europene ar putea să releve unele fapte ce țin de cultura materială a populației paleolitice a Vechii Europe, iar, într-un sens mai larg, cultura materială a vorbitorilor de limbă indo-europeană în noile lor patrii. În acest sens, ne vom referi la atestări ale unor relicte de limbă în spațiul vizat.

Se știe că în ruinele Troiei, H. Schliemann a găsit niște *ciocane de piatră șlefuită*, obiecte asociate de specialiști cu omul preistoric, atestat în această regiune înainte de venirea grecilor (a indo-europenilor), despre care ne mărturisesc datele arheologice. Un alt exemplu. În „Glosarul II. 1600-1630”, publicat de B.P. Hasdeu, pasărea *ghionoai* (nume regional al *ciocănitarii*) este definită, la începutul secolului al XVII-lea, drept „pasărea ce scobește în lemn”. În comentariile sale la acest cuvânt, Hasdeu invocă forma de masculin *gheunoiu*, definită prin „dălțiță” și „ciocan de piatră”. Pe baza sensurilor cuvintelor examinate, Hasdeu conchide că „semnificațiunea fundamentală a tuturor acestor cuvinte ar fi «acel ce bate sau scobește»” (Hasdeu 1983, p. 274). Pentru cuvintele românești, savantul presupune un prototip *ghion-*, pus în corelație cu lit. *genjys* „ciocănitare”, bănuind înrudirea lor genetică (*ibidem*). Observăm că numele păsării este motivat de modul de dobândire a hranei prin „a bate cu ciocul scobind” lemnul în căutarea viermilor.

În ce privește denumirile utilizate, se cunoaște, în general, faptul că cele mai vechi unelte și arme erau numite nu atât după semnele exterioare (și acestea se întâlnesc sporadic), cât după acțiunea de bază prin care se confecționau, cf.: lit. *kiřvis* „topor” ← *kiřsti* „a tăia”, „a doborî”; *káltas* „daltă” ← *kálti* „a scobi”, „a tăia” ș.a. Caracterul deverbativ al acestor formații este evident, mai cu seamă dacă ținem cont de funcția principală pe care o îndeplinesc aceste unelte în uzul obișnuit. Deci numele lor sunt motivate de acțiunea de bază prin aplicarea căreia („a tăia prin a bate”, „a bate scobind/tăind”) obiectul capătă formele necesare, acțiuni și unelte cunoscute bine omului paleolitic, ceea ce „ar certifica” o posibilă vechime mare nu numai a obiectelor respective, dar și a denumirilor lor. Cf. în acest sens sinonimele/varietățile diatopice ale românescului *daltă*, care, potrivit DgS, are următoarele sinonime: *scobitoare*, *custură*, *licastău*, *vișeu*, termeni învechiți sau regionali (DgS 2013, p. 402).

Este necesară remarcarea faptului că atât dălțița, cât și ciocanul de piatră erau cunoscute bine în neo- și eneolitic, fiind moștenite din paleolitic. Drept dovadă a uzului lor străvechi în spațiul nostru ne pot servi uneltele cu *scobituri denticulate* descoperite în stațiunile Duruitoarea Veche și Ripiceni-Izvor, de pe Prutul Mijlociu, aparținând paleoliticului inferior (IM 2010, p. 111), precum și dălțile găsite în stratul inferior de locuire din grota de la Ofatiți, pe Nistru, aparținând paleoliticului mijlociu. Acestea au fost descoperite, alături de alte unelte mici de silex, printre rămășițele de oase de animale carnivore de peșteră, *sfărâmate intenționat (s.n.)* (*Ibidem*, p. 117).

Potrivit *Enciclopediei arheologiei și istoriei vechi a României*, *dalta* este o „unealtă de piatră șlefuită, înaltă și subțire, de formă dreptunghiulară, trapezoidală și mai rar triunghiulară, cu secțiunea bi- sau planconvexă (dar și dreptunghiulară), având tăișul drept sau arcuit, bine ascuțit” (1996, p. 25), avem deci o definiție/explicație istorică a uneltei. Pe când explicația dată de DEX diferă: „unealtă de oțel în formă de pană tăioasă, cu sau fără mâner, folosită de fierari, dulgheri, sculptori etc., la crestare, la cioplit, la scobit sau la tăiat”, acesta corespunzând realităților contemporane. E de observat că de mii de ani uzul acestei unelte, în linii mari, a rămas același, s-a schimbat doar materia primă din care este fabricată.

Așa cum s-a stabilit, cuvântul românesc *daltă*, identic cu albanezul *daltë*, are concordante în limbile baltice, dintre care mai apropiat ar fi de v. prus. *dalptan* „dorn, daltă”, precum și în limbile slave: slavon. *dlato*, cu grupul *dl-* inițial, neîntâlnit în română (Gabinschi 2021, p. 153; SDE 1978, p. 97).

În contextul cercetării de față, prezintă interes relația semantică „piatră” – „ascușiș/tăiș”, atestată în limbile indo-europene, care, mai degrabă, e o relictă, deoarece este prezentă în limbile conservatoare și reflectă perfect uneltele paleoliticului: *piatră* → *piatră tăiată* (= cioplită, despăcată, ascuțită) → *tăiș ascuțit* → *ascușiș*, lamă (ascuțit – cuțit?), relație pentru care cf.: lit. *akmuõ* „piatră” și v. ind. *ásman-* „piatră”, *ásmā* „piatră”, „cer”, alături de lit. *ašmuõ* „ascușiș”, „tăiș al unui obiect ascuțit” (Gamkrelidze, Ivanov 1984, pp. 112, 184), let. *asmens* „ascușiș, lamă, lama cuțitului” (Vasmer 1996, p. 174), precum și derivatele lit. *āšmenys* „tăiș, lamă” și *ašmeningas* „ascuțit”, „cu tăiș ascuțit” (Lyberis 2001, p. 68).

Se știe că, în lipsa materiei prime, în epoca aramei/bronzului, dezvoltarea metalurgiei a decurs anevoios, respectiv și confecționarea obiectelor din acest metal a decurs extrem de lent. Din acest motiv, uneltele de piatră erau folosite pe larg în continuare (IM 2010, p. 265), probabil și numele lor. Iată de ce în epoca aramei se mai păstrează unele obiecte/arme de piatră, în principal ciocanul de piatră, despre care în secolul al XIX-lea vorbește Hasdeu. Prin urmare, ciocanul de piatră a străbătut și epoca fierului. Elocvent în acest sens este și faptul că în limbile germanice cuvântul folosit pentru a denumi „ciocanul” este legat de cuvântul utilizat pentru a denumi „piatra”: v.g.s. *hamar* „ciocan” alături de v. isl. *hamarr* „stâncă, faleză”; „stană de piatră”; precum și v.gr. ἄκμων „nicovală” alături de lit. *akmuõ*, v. sl. *kamy* și v. ind. *ásman-* „piatră” (Gamkrelidze, Ivanov 1984, p. 716), evocând asociații formale și semantice străvechi, lucru ce ne face să credem că obiectul desemnat după numele materiei din care era confecționat cu mii de ani în urmă are motivația ușor sesizată ca originară. Mai mult ca atât, pentru numele „ciocanului” în limbile indo-europene a fost reconstruit radicalul **ak-* (**ak^[h]men-* **ak^[h]men-*), aflat la baza reflexului din germană *Hammer* „ciocan” (*Ibidem*, pp. 112, 716) și a reflexelor înrudite examinate supra. Exemplele invocate mai sus atestă două procedee principale de formare a cuvintelor: derivarea morfematică și

derivarea semantică. Relevantă în acest caz este derivarea semantică, care ne oferă date privitoare la caracterul derivațional al relațiilor dintre sensurile aceluiași cuvânt într-un singur dialect sau în dialecte diferite, evidentă fiind păstrarea stării arhaice, de până la dezmembrarea dialectală a indo-europenei comune, date fiind relațiile semantice dintre ele. Manifestându-se sub forma polisemiei, derivarea semantică se realizează prin extinderea funcției nominative a cuvintelor existente, vorbitorul, nefiind nevoit să creeze cuvinte noi (*ibidem*), se sprijină pe legăturile dintre cele două obiecte concrete desemnate („piatră” → „stâncă, faleză”; „stană de piatră” → „nicovală” (= bolovan de piatră cu forme regulate...)).

Întrucât limbajul uman este o „activitate creatoare de semne”, ar fi necesar să subliniem că pentru a-și realiza funcțiile de bază (comunicativă, cognitivă, nominativă etc.), el trebuie să-și completeze unitățile de nominație. Procesul de nominație se află în legătură directă cu necesitatea de a exprima realitățile noi, descoperite de către vorbitor, ceea ce ne permite să avansăm ipoteza că omul paleolitic a intuit fenomenul cuprinzător de formare a unităților nominative, pornind de la cunoștințele sale despre obiect, de la informația prealabilă pe care se sprijină toți vorbitorii. Or, *funcția primară* a întregului sistem de formare a cuvintelor este cea *denominativă*. Respectiv, la început a fost cuvântul care trebuia să poarte un înțeles/o informație → o comunicare, fără a conta din câte sunete este alcătuit. Căci odată cu apariția celor mai simple cunoștințe și idei a apărut și cea mai simplă formă de comunicare a informației – simbolurile sonore (asemenea unor cuvinte, însă nu identice cuvintelor), acestea dispunând de structură semantică proprie, de relații cu alte semne din sistemul dat etc., istoricește constituindu-se odată cu dezvoltarea societății.

Faptele de limbă examinate mai sus fac dovada existenței în limbile indo-europene a unor relicte ce-și au originea în paleolitic, astfel, în mod ipotetic, putem admite prezența unui (sub-)substrat de limbă preindo-european cu elemente moștenite din culturile paleoliticului superior. Or, numai începând cu paleoliticul superior se poate vorbi despre sisteme ale limbii care, sub aspect evolutiv, nu se deosebesc de cele pe care le cunoaștem în prezent.

Concluzii:

Ascensiunea omului paleolitic se datorează limbajului, comunicării și ideilor declanșate de tendința sa de „a ști” și de „a cunoaște”, aceasta fiind hotărâtoare în „a căuta” și „a descoperi” lumea din jur. Ajungând însă să o posede, el a utilizat-o și a transformat-o potrivit necesităților sale.

Așa cum s-a menționat, cercetarea interdisciplinară este cea mai indicată în cazul epocilor care au anticipat scrierea, comunicarea orală între semeni fiind esențială în supraviețuirea ființei umane. Pentru paleolitic putem desprinde doar dovezi indirecte despre existența și uzul limbajului uman, acestea țin de științele conexe.

În urma investigațiilor interdisciplinare, s-a ajuns la teza că omul a dobândit limbajul odată cu confecționarea uneltelor, legătura între ele fiind evidentă, or, fabricarea uneltelor a luat avânt odată cu dobândirea limbajului. Prin urmare, uneltele sunt un produs al intelectului uman, iar gradul lor de complexitate face dovada unui limbaj adecvat evoluției acestora, demonstrând cunoștințele omului preistoric referitoare la alegerea și prelucrarea materiei prime, la formele date uneltelor, la tehnicile și tehnologiile aplicate etc., dar și la capacitatea de a elabora idei și invenții. Totalitatea noțiunilor, ideilor, informațiilor fiind împărtășite și transmise, erau verbalizate, devenind cuvinte, în sfera gândirii acestea au căpătat un sens. Toate datele despre limbajul uman, văzut ca cea mai mare invenție a omului, le datorăm științelor conexe.

Societatea este locul unde a apărut limbajul, ca o condiție necesară (în coordonarea activităților, transmiterea și căpătarea cunoștințelor etc.). E de presupus că limbile/idiomurile apar din momentul conștientizării propriului teritoriu, a limitelor spațiului propriu de viață de către comunitățile umane. Membrii unei ginți sau ai unui trib erau legați între ei prin rudenie, printr-un mod de viață asemănător, prin conștientizarea propriei identități, prin idiomurile înrudite.

Chiar dacă problema originii și evoluției limbajului uman prezintă grave dificultăți în lipsa datelor empirice, în ultimele decenii, pe măsura dezvoltării teoriei lingvistice și pe baza faptelor noi deținute de științele conexe, cunoștințele noastre privitoare la limbajul uman devin tot mai clare.

Referințe bibliografice:

ANSARY, Tamim. Inventarea trecutului: 50.000 de ani de cultură, conflict și conexiuni. București: Corint Istorie, 2024.

GABINSCHI, Marc. Mic dicționar etimologic al limbii române: cu o introducere în etimologie. Chișinău: Știința, 2021.

DEUTSCHER = Дойчер, Гай [Deutscher Guy]. Развитие языка. Москва: Издательство АСТ, 2024.

DEX = Dicționarul explicativ al limbii române. București: Univers Enciclopedic, 1996.

DF = Dicționar de filosofie. Chișinău: Redacția principală a Enciclopediei Sovietice Moldovenești, 1985.

DgS = COBEȚ, D., MANEA, L. Dicționar general de sinonime al limbii române. Chișinău: GUNIVAS, 2013.

ENCICLOPEDIA = Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României. Volumul II, D-L. București: Editura Enciclopedică, 1996.

Fol = ФОЛ, А. Доклассическая Греция и мир фракийцев. În: Международный симпозиум „Античная балканистика”. Этногенез народов Юго-Восточной Европы. Этнолингвистические и культурно-исторические взаимодействия Балкан и Циркумпонтийской зоны. 18-22 октября 1988 г. Тезисы докладов. Москва: 1988. P. 55-56.

Gamkrelidze, Ivanov = ГАМКРЕЛИДЗЕ, Т. В., ИВАНОВ, Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. (I, II). Тбилиси: Издательство Тбилисского Университета, 1984.

GRAYLING, A.C. Frontierele cunoașterii: ce știm despre știință, istorie și creierul uman. București: Editura TREI, 2023.

HASDEU, B.P. Cuvente den bătrâni. Limba română vorbită între 1550-1600. Tomul I. București: Editura didactică și pedagogică, 1983.

IM = ISTORIA MOLDOVEI. Epoca preistorică și antică (până în sec. V). Chișinău: S.n., 2010 (ÎSFE-P „Tipografia Centrală”).

IOAN, Petru. Perspective logice. Contribuții la reconturarea unui profil disciplinar. Iași: Editura Junimea, 1987.

JOHANSSON, Sverker. Zorii limbajului. București: Humanitas, 2022.

LEROI-GOURHAN, André. Gestul și cuvântul. Volumul I – Tehnică și limbaj. București: Editura Meridiane, 1983.

LYBERIS, Antanas. Lietuvių-rusų kalbų žodynas. Литовско-русский словарь. 3-iasis pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001.

MARGA, Andrei. Argumentarea. București: Editura Academiei Române, 2010.

MCNEILL, William H. Ascensiunea Occidentului: o istorie a comunității umane și un eseu retrospectiv. Chișinău: Editura Arc, 2000.

Meillet = МЕЙЕ, А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. Москва – Ленинград: Государственное Социально-Экономическое Издательство, 1938.

Otkupščikov = ОТКУПЩИКОВ, Ю.В. Из истории индо-европейского словообразования. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1967.

PAVEL, Vasile. Studii de dialectologie și onomasiologie. Chișinău: Institutul de Filologie al AȘM, 2014 (Tipografia „Colormania”).

PIATKOWSKI, Adelina. O istorie a Greciei Antice. București: Editura Albatros, 1988.

POPA, Mihai. Historia sub specie aeternitatis. Ideea de istorie în cultura română până la 1800. București: Editura Academiei Române, 2010.

ROȘU, Lucian. Treptele antropogenezei. Mic dicționar al oamenilor fosili. București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1987.

SALA, Marius, VINTILĂ-RĂDULESCU, Ioana. Limbile Europei. București: Univers enciclopedic, 2001.

SDE = Scurt dicționar etimologic al limbii moldovenești. Chișinău: Redacția principală a Enciclopediei Sovietice Moldovenești, 1978.

VASILIU, Amilcar. Homo rusticus. Din istoria agriculturii. București: Editura Academiei Române, 1996.

Vasmer = ФАСМЕР, Макс. Этимологический словарь русского языка. В 4т. Том 2 (Е – Муж).

Notă: Articol elaborat în cadrul subprogramului de cercetare 010301 „Perspective interdisciplinare asupra fenomenelor de confluență și de confruntare în domeniile lingvistic, literar și folcloric în spațiul basarabean ca limes civilizațional și frontieră geopolitică”, Institutul de Filologie Română „Bogdan Petriceicu-Hasdeu” al USM.

Primit: 25.11.2024

Acceptat: 20.12.2024